

'חיילי צה"ל – אני חולָה עליכם, שרופה ומודה לכם': מופעי לאומיגדר באתר הנצחה ישראלי

חיים נוי

א. מבוא: גישות מופעיות למיגדר וללאומיות

במאמר זה ייבחנו פרקטיקות לאומיות ומיגדריות בשיח ההנצחה בישראל כיום. הדיון בפרקטיקות אלה נשען על גישות מופעיות (פרפורמטיביות), המדגישות את הממד התיאטרלי והאסתטי שבחיים החברתיים. גישות מופעיות נמנות עם הגישות ההבנייתיות (הקונסטרוקטיביסטיות) המתמקדות בדרכי התנהגות ובמחוות גופניות ומילוליות בעלות משמעות, המכוננות מסגרות ותפקידים חברתיים וזיקות בין שחקנים חברתיים למוסדות. בהקשר של מיגדר והנצחה גישות אלה מגדירות מחדש את אתרי המחקר שבהם מתרחש השילוב המופעי של לאום ומיגדר. במאמר זה אתמקד בניתוח רישומים (או כניסות, entries) בספר מבקרים המצוי באתר ההנצחה הלאומי בגבעת התחמושת בירושלים, ואבחן אותם כ'מופעי' הנצחה המבטאים שילובים שונים – תקניים (נורמטיביים) ובעלי אופי של מחאה – של תפיסות לאומיות ומיגדריות.

מבחינה תיאורטית, לגישות מופעיות יש מקום שונה בחקר מיגדר ולאומיות. בעוד בשדה הראשון (מיגדר) הגישות המופעיות רווחות למדי, הרי שההמשגות המופעיות בשדה השני (לאומיות) זכו להשפעה מצומצמת ומגובשת פחות. באשר למיגדר, אין כמעט צורך להזכיר את עבודתיה של ג'ודית באטלר, שהן קו פרשת מים בתפיסת המיגדר שלאחריו קיבלה ההמשגה המיגדרית צביון מופעי בולט.² באטלר סבורה שמיגדר הוא מושג מופעי ביסודו

1

2 למשל, ג'ודית באטלר, קוויר באופן ביקורתי, תל-אביב 2001 (להלן: באטלר, קוויר). ראו גם Judith Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*, New York 1993

בכך שאינו מתבסס על "חומר" או ביולוגיה, והאפשרויות כמו גם המגבלות הנתונות על מופעי מיגדר מקבילות לאפשרויות ולמגבלות של הזדהויות מיגדריות.

באשר לחקר הלאומיות, אפשר לזהות כמה גישות שהנחו את המחקר בעשרות (למעשה מאות) השנים האחרונות, שהעדכנית שבהן היא הגישה המופעית. בקיצור נמרץ אפשר לאפיין את הגישה המוקדמת כגישה פרימורדיאלית, אשר ראתה בהתארגנויות לאומיות מעין זהות אורגנית וכמעט משפחתית המחברת בין יחידים ויוצרת קבוצה מגובשת. כפי שמזכיר אנדרו הייוד, משמעותה האיטימולוגית של המילה 'לאום' באנגלית (nation) היא לידה.³ גישות פרימורדיאליות ראו את המסגרת הלאומית כהמשך טבעי של המסגרת המשפחתית, על כל המשתמע מהרחבה זו באשר ליחסי הכוח ולתחושת הקירבה (והנכונות להקרבה) השוררת בין האזרחים-האחים. גישות מאוחרות יותר, שהן עיקר המחקר בתחום, כרכו את התפתחותן של אידאולוגיות ותנועות לאומיות עם רעיונות מודרניים מובהקים שהנצו לאחר המהפכה הצרפתית ובהשפעתה. לפי גישות אלה, לאומיות היא תופעה היסטורית (ולא פרימורדיאלית או א-היסטורית), וההיסטוריה שלה כרוכה באפיונה של העת המודרנית המוקדמת. בנידקט אנדרסון, למשל, מציע עבודתו החשובה והמצוטטת כי אי אפשר 'לדמיין קהילת לאום' אלא אם יש לה גישה לטכנולוגיות מודרניות של שכפול והפצה. רק קיומו של תנאי טכנולוגי זה (ותנאים נוספים, כגון שכיחותן של יכולות אורייניות וקפיטליזם), מאפשר ליצור את הלכידות המדומיינת המתפרשת על פני זמן ומרחב, שהיא בסיס ההתקשרות הלאומית רבת המשתתפים.⁴

משנות התשעים של המאה הקודמת, בערך, החלו לחדור לחקר הלאומיות גישות מופעיות, עם פרסום עבודותיהם של טים אדנסור, הומי באבה, מייקל ביליג, סלבוז' ז'יז'ק, ז'וליה קריסטבה ואחרים.⁵ בדומה לגישות המודרניות, הגישות המופעיות שמות דגש על תהליכי יצירת לכידות חברתית ורגשית גבוהה בין יחידים מנוכרים רבים, ועל ההקשר ההיסטורי של צמיחת הלאומיות ותפקידיהם של מופעיה. אולם הן מתמקדות ביום-יום של ההזדהות הלאומית, ובפרטים הפרוזאיים ('ה'בנליים', ככותרת ספרו של מייקל ביליג), המרכיבים פרקטיקות וטקסים לאומיים.⁶

גישה זו למופעי הזדהות לאומית המבוצעים בקביעות, התמקדה הן בחקר הטקסים הממלכתיים רבי רושם והן ברגעי החיים ה'קטנים' יותר (שאף הם, לעתים טקסיים), שבהם

3 ראו, Andrew Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, New York 2003 (3rd ed.), p. 15

4 בנידקט אנדרסון, קהיליות מדומיינות, תל-אביב 1999. סקירה מצוינת של גישות אלה ראו מבוא Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, London 1997 (להלן: יובל דייוויס, מיגדר).

5 Michael Homi K. Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, London 1990 (להלן: באבה, אומה);

6 Tim Edensor, Billig, *Banal Nationalism*, London 1995 (להלן: ביליג, לאומיות בנלית);

National Identity, Popular Culture and Everyday Life, Oxford 2002 (אדנסור, זהות לאומית);

Julia Kristeva, *Nations without Nationalism*, New York 1993 (להלן: קריסטבה, אומות).

6 ביליג, לאומיות בנלית, עמ' 6.

נבחן תפקידו של השיח בהבניה המופעית של הלאום. בעבר השיח נחשב למלווה הטבעי של הטקסים הלאומיים וזכה למעט מחקר שיטתי וביקורתי. אולם עם התבססותן של הגישות המופעיות, ובמקביל להתפתחויות בחקר השיח והשיח הביקורתי, הלכה והתגבשה ההערכה של תפקידו החיוני של השיח בכינון חוויות של השתייכות לאומית, ועמה ההבנה שהלאומיות היא 'סוללת הפרקטיקות הדיסקורסיביות והייצוגיות, המגדירות, מתקפות ומהללות מדינת לאום מסוימת או יחידים שהנם חברים במדינת הלאום'.⁷ השיח והסמלים הלאומיים מתממשים בכל ביצוע וביצוע של טקסים אלה, ובניסוחה של ז'וליה קריסטבה, המקבילה בין פעולת דיבר לפעולת הלאום, הן מתלכדות ליצירת האומה: 'אומה היא פעולת שפה'.⁸

בכחינת צורות המבע של פרקטיקות לאומיות, גישות מופעיות נוטות לבחון את הסביבה או את ההקשרים החומריים והחברתיים שבהם ממומשים מבעים חברתיים-לאומיים, ואת האפשרויות הטמונות (או הנשללות) בהקשרים אלה. מסיבה זו יש צורך בבמה המאפשרת מופעים לאומיים ובאפשרויות שבמה זו מציעה. אדנסור טוען כי 'מטפורת המופע משמשת לברר כיצד צורות של דרמות לאומיות מאורגנות ומשוחקות או מגולמות, ואיך האומה – ותכונות מסוימות הקשורות בה – מבוזמת'.⁹ כפי שנראה בהמשך, אתרים ציבוריים כדוגמת מוזיאונים ואתרי הנצחה הם במות שעליהן אפשר לראות בכירור ומקורב כיצד מתבצעות הזדהויות לאומיות ומיגדריות, וכיצד שחקנים חברתיים מסמנים וממקמים את עצמם ביחס לסיפורים ולסמלים לאומיים ומיגדריים.

לבסוף, הגישות המופעיות מדגישות גם את אופיין המגוון והמשתנה של הזדהויות חברתיות ולאומיות, וטוענות כי הן בהכרח מורכבות. בולטת השפעתו של הומי באבא, ורעיונות המורכבות התרבותית-לאומית שהציע העולים בצורה של ריבוי קולות המעידים על זהויות והזדהויות שונות.¹⁰ ריבוי הקולות, והדגש על 'דגעי ההכרזה' (enunciatory present) שלהם, מאפשרים לא רק לבחון את רגעי הכינון של ההשתייכות לקבוצה לאומית כלשהי, אלא גם להיווכח כי אלה אינם 'דגעי לאום טהורים', אלא מימוש והמחשה של מערכים אידאולוגיים צולבים ומרובדים.¹¹

הגישה המופעית ביחס למיגדר וללאום מציעה, אם כן, נקודת מבט על חקר שני התחומים גם יחד והמשגה פורה שלהם. מאחר שגם גישות פמיניסטיות וגם גישות מופעיות הן

7 Simon During, 'Literature: Nationalism's Other? The Case for Revision' (עורך), *אומה*, עמ' 138. השוו לביליג הסבור כי להיות בעל זהות לאומית פירושו לרכוש דרכים לדרבן על לאומיות'. ביליג, *לאומיות בגלית*, עמ' 8. באשר להבניה דיסקורסיבית של זהות לאומית ראו, Ruth Wodak, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl and Karin Liebhart (eds.), *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh 2009 (2nd ed.)

8 ראו, קריסטבה, *אומות*, עמ' 44.

9 אדנסור, *זהות לאומית*, עמ' 69.

10 Multivocality. ראו, באבא (עורך), *אומה*.

11 Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994, p. 178

ביקורתיות, שילובן מאפשר לחשוף את אופני ההנכחה של ההגמוניה (העקרונות והנורמות המוסתרים) ובה בעת את דרכי ההשתקה, ההדרה והמחאה של קבוצות חברתיות "שוליות".¹² אך, מחקרים פמיניסטיים האירו ופירקו את החזות הא־מיגדרית של השיח הלאומי, וחשפו את הרבדים המיגדריים המוסווים בלב תהליכי הבניית הזיקה הלאומית. סילביה וולבי מסכמת כי 'פרויקטים לאומיים הם בו בזמן פרויקטים מיגדריים'.¹² אין לתמוה על עובדה זו, שכן מדינת הלאום היא (עדיין, ולכל הפחות במקומותינו) גורם מארגן דומיננטי של קבוצות אוכלוסייה, וכזוה היא מצויה – היא חייבת להימצא – בזיקה סמלית ומוסדית עם הסדר המיגדרי (וגם העדתי/גזעי והמעמדי). להכלאה שבין מיגדר ללאומיות אתיחס באמצעות המושג לאומי, שמטרתו להגיש את הסינרגיה בין פרקטיקות לאומיות ומיגדריות התורמות במשותף ליצירת סדר חברתי פטריארכלי/לאומי ולשעתוקו. אין כאן טענה גורפת על טיבן של אידאולוגיות לאומיות ביחס לאידאולוגיות מיגדריות או על המעמד שלו הן זוכות בחברה ובקרב יחידים. ברצוני להפנות את תשומת הלב לקריאה מיגדרית של מבעים ומופעים לאומיים, להזכיר כי הפרטי הוא פוליטי וכי בהקשר של ניתוח ספר מבקרים שהוא במה ציבורית, נכון לסגל הקשבה 'לאומית' (בעזרת בחינת הרטוריקה, הסימבוליקה ועוד) למופעים מיגדריים.

בחלקים הבאים של המאמר אני מבקש לחשוף את יחסי הכוח והנראות המיגדריים בשיח הלאומי בישראל, ואת רפוסי ההשתתפות של נשים וגברים בשיח ההנצחה. אני עושה זאת על ידי התמקדות בספר המבקרים של אתר ההנצחה בגבעת התחמושת שהוא במה מוסדית מרתקת. לאחר תיאור מהלך המחקר, אתאר את האווירה האידאולוגית באתר באמצעות תיאור קצר של שני מוצגים (שתי תמונות), ואמשיך בתיאור ייחודו של ספר המבקרים. לאחר מכן אבחן רישומים תקינים ובעלי אופי של מחאה בספר, המאירים את המשמעויות ואת התפקידים השמורים לנשים בהנצחה, תוך התייחסות גם למשמעויות גבריות.

ב. 'על גבעת התחמושת': מחקר באתר הנצחה לאומי

על בונקרים מבוצרים

ועל אחינו הגברים

שנשארו שם בני עשרים

על גבעת התחמושת.¹³

12 Sylvia Walby, 'Woman and Nation', in: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, London 1996, p. 243 (להלן: וולבי, אישה ואומה). ראו גם Joanne Sharp, 'A Feminist Engagement with National Identity', in: Nancy Duncan (ed.), *BodySpace: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality*, London 1996, pp. 97-107 (להלן: שרפ, התקשרות פמיניסטית).

13 בית מתוך השיר 'גבעת התחמושת', מילים: יהורם טהרלב, לחן: יאיר רוזנבלום. השיר מושמע בעת הכניסה לאתר האינטרנט של אתר גבעת התחמושת: www.givathatachmoshet.org.il

אתר ההנצחה הלאומי בגבעת התחמושת בירושלים מוקדש לצינון 'שחרורה ואיחודה' של העיר. האתר הוקם בשנת 1975 על ידי עמותת משפחות שכולות, ולמעשה בידי שני אבות שכולים (יצחק פניגר ויוסף שני), ומנוהל שנים ארוכות בידי שמעון כהנר, יוצא יחידה 101 וחיבת הצנחנים. האתר נמצא במקום שבו התקיים קרב ידוע ב-6 ביוני במערכה על ירושלים במלחמת 1967.¹⁴ זהו מכלול הנצחתי הכולל שטח פתוח רחב ידיים ובו בונקרים ותעלות אשר היו חלק מן המוצב הירדני, מוזיאון הנצחה וכמה מבנים, ובהם מרכז חינוכי ומשרדים. מוזיאון ההנצחה שבו אתמקד הוא מבנה קטן יחסית, חשוך ושקוע באדמה בחלקו, המזכיר באבנים הירושלמיות המרפדות את מסדרונותיו הפנימיים, את התעלות ואת הבונקרים המצויים בסמוך. המוזיאון מספק מידע על המערכה על ירושלים ועל הקרב בגבעת התחמושת באמצעות מפות, הסברים ותבליטים של הקרבות. יותר מכך, מפעילי האתר מבקשים להקנות בעזרת המוזיאון חוויה רגשית ואסתטית של המורשת הלאומית-הצבאית הישראלית ולהנציח את הקרבות והחללים. הם עושים זאת באמצעות מיגוון מוצגים הנצחתיים הכוללים את 'קיר ההנצחה', שבו חקוקים באותיות זהב שמות 182 החיילים אשר נהרגו במערכה, מכתבים ויומנים שהם כתבו, יומן הקרב של האלוף עוזי נרקיס, סרט קצר ובו סיפורים בגוף ראשון על מהלך הקרבות, ועוד.

מוצגים אלה מתקפים את טענת האותנטיות של האתר, מבססים אותו כאתר הנצחה ומורשת צבאי לגיטימי וייחודי, ומהדקים את הזיקה הרגשית בין המבקרות והמבקרים לבין המונצחים באתר תוך ביסוס הזדהות אידאולוגית משולשת: לאומית, צבאית וגברית הגמונית. הזדהות זו עולה כמובן גם משירו הידוע (הקנוני) של טהרלב שביט ממנו מצוטט למעלה. שיר זה, שתתם לפופולריות של האתר ומיקמו במרכז הקונסזוס הלאומי, מבטא בעוצמה את סימונו ההגמוני-הגברי של האתר ואת הישגיה של המלחמה, ובעיקר את 'איחודה' הצבאי-הגברי של ירושלים. בשנת 1987 הוא הוכרז לאתר הנצחה לאומי ומאז מתקיים בו מדי שנה הטקס המרכזי של אירועי יום ירושלים. באתר מתקיימים טקסים רבים לאורך השנה, חלקם צבאיים וחלקם אזרחיים בעלי אופי צבאי. למשל, במקום פועלת לשכת גיוס, ולחיילים ולחיילות המגויסים נערך סיור באתר (שאינו כולל את 'קיר הנופלים'), בתי ספר תיכוניים מקיימים באתר טקסי הענקת תעודות זהות, ועוד. רבים מהמאפיינים המפורטים למעלה, כולל המוצגים המצויים באתר וסוג הפעילויות הנערכות בו אופייניים לאתרי הנצחה ומשרתים מטרת הנצחתיות. אלה משמרים בזיכרון הקולקטיבי אירועים היסטוריים מסוימים תוך שהם טוענים את האירועים הללו במטען של יוקרה ומשמעות,

14 מיקומו ההיסטורי של האתר מקנה לו ערך אותנטי משמעותי. עם זאת, ההקבלה בין מיקומו של האתר לבין זירת הקרבות ההיסטורית אינה מדויקת או מלאה, ומבטאת את 'הפוליטיקה של האותנטיות' באתר. ראו, 'The Politics of Authenticity in a National Heritage Site in Israel', Chaim Noy, *Qualitative Sociology Review*, Vol. 5, No. 1 (2009), pp. 112-129

המשרת מטרות אידאולוגיות בהווה ובעתיד ומגייס את המבקרים באתרים אלה והמשתתפים בפעילויות ובטקסים.¹⁵

המחקר באתר גבעת התחמושת מתבסס על אתנוגרפיה בת חודש (קיץ 2006) ועל כמה ביקורים נלווים, שבהם צפיתי במבקרים וערכתי תצפיות וראיונות שנגעו בעיקר לספר המבקרים. תיעדתי כמה ספרי מבקרים באתר זה, שהם הקורפוס אשר אליו אתייחס בהמשך וממנו לקוחות הדוגמאות. בהתבסס על התצפיות הגדרתי כמה קבוצות עיקריות של מבקרים. הראשונה והמרכזית שבהן מורכבת ממבקרים ישראלים המטיילים בירושלים ובאתריה – כחמישים אחוז מכלל המבקרים. עם הקבוצה השנייה נמנים יהודים מחו"ל, בעיקר מצפון אמריקה, הבאים לישראל על פי רוב במסגרת משלחות מאורגנות ומגויסות, כגון פרויקט 'תגלית' של הסוכנות היהודית – בערך עשרים אחוז מכלל המבקרים. קבוצה נוספת מונה משפחות חרדיות המתגוררות בשכונות הסמוכות לאתר, ואשר ביקורן באתר הוא חלק מבילוי יומי – כעשרה אחוזים. הקבוצה האחרונה מורכבת מאנשי כוחות הביטחון הבאים לאתר בקבוצות מודרכות במסגרת שירותם – כעשרים אחוז. הרושם מן התצפיות והראיונות שקיימתי היה שהמבקרים והמבקרות הישראלים נמנים ברובם עם המעמד הבינוני הנמוך, ושזולת הקבוצה האחרונה, המורכבת באופן מובהק מגברים, לא ניכרו הברדלים משמעותיים בין אחוז הנשים לזה של הגברים המבקרים באתר. ככל מקרה מדובר באופן אקסקלוסיבי באוכלוסייה יהודית המבטאת בדרך כלל הזדהות עם האידאולוגיה הציונית ועמדות אוהדות לאתוס הלאומי(ג)־הצבאי שמגלם האתר.¹⁶

ג. כמות הנצחה לאומיגדריות

בטרם אתמקד בבחינת מופעים לאומיגדריים מעל דפי ספר המבקרים, ברצוני להעיר כמה הערות על ההיבטים הסמליים־המיגדריים המאפיינים את המרחב ההנצחתי של המוזיאון. באופן טיפוסי לאתרי הנצחה לאומיים, גם באתר גבעת התחמושת מצוי שילוב של שתי אידאולוגיות בעלות איקונוגרפיה בולטת: לאומיות וגבריות. מחקריהם של טים אדנסור ואומה קותרי ושל קרה אייצ'יסון מאירים עיניים בכך שהם חושפים את האידאולוגיה המיגדרית המוסווית הנגללת באתרי הנצחה לאומיים.¹⁷ הם מראים כיצד באתרים ובמרחבים

15 ראו, Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, Vol. 61, No. 2 (1982), pp. 374-402

16 בביקורי הרבים באתר לא ראיתי בו מבקרים שאינם יהודים, ובפרט לא מבקרים פלשתינים. הגם שעובדה זו צפויה ומובנת, היא בולטת לאור מיקומו של האתר במזרח ירושלים, בסמוך לשכונות פלשתיניות וליד בית ספר תיכון פלשתיני.

17 Cara Aitchison, 'Heritage and Nationalism: Gender and the Performance of Power', in: David Crouch (ed.), *Leisure/Tourism Geographies: Practices and Geographical Knowledge*, London 1999, pp. 59-73; Tim Edensor and Uma Kothari, 'The Masculinisation of Stirling's Heritage', in: Vivian Kinnaird and Derek Hall (eds.), *Tourism: A Gender Analysis*, Chichester 1994, pp. 164-187; Dan Knox and Kevin Hannam, 'Embodying

אלה, הגמוניה לאומית משתלבת עם התמיה של גבריות הרואית ולוחמנית. העובדה שמדובר באתרי הנצחה, דהיינו אתרים שתפקידם חינוכי ביסודו ואשר עושים שימוש אינטנסיבי בכלים סימבוליים כדי לשמר ולשעתק אירועים מסוימים ולא אחרים, מקנה השפעה רבה לאידאולוגיות המוצפנות בהם.

בעת הביקור בגבעת התחמושת אין צורך במבט דקדקני במיוחד כדי לזהות את מסמני הגבריות הרבים הפזורים בו, שהם לב מערך התצוגה. מאות תמונות הקרב והחיילים, סמלי היחידות והצבא, והמסמכים, כמו גם כלי נשק וציוד הלחימה, מספרים את סיפורם של 'פי הבלורית', גברים יהודים-ישראלים בריאים, צעירים והטרוסקסואליים, אשר הקריבו את חייהם ('זיו עלומיהם') על מזבח הלאום. אף כי האתר אינו קשור לחטיבה צבאית כלשהי בצורה מוסדית, התצוגה מקדישה מקום רחב לחטיבת הצנחנים, שחייליה היו בין הראשונים אשר הגיעו אל הכותל המערבי.

במקרים מסוימים אפשר לראות ייצוגים של גברים מבוגרים יותר – הגנרלים של המלחמה. בתמונה מפורסמת, שהיא אחד הסמלים של האתר והאיקונות של מלחמת 1967, נראים הרמטכ"ל יצחק רבין, שר הביטחון משה דיין והאלוף עוזי נרקיס (במדים) פוסעים בשורה בסמטה בעיר העתיקה בירושלים בדרכם אל הכותל המערבי. התמונה ממחישה בראש ובראשונה את המודל הגברי ההגמוני ואת היכולת של לוחמים להושיע את העם והאומה. יכולת זו היא הבסיס להון המיגדרי האולטימטיבי שברשותם. היא ממחישה גם את ההומוסוציאליות העולה מן הצוותא החגיגי של צעירתם ('חברה', 'רעים לקרב'), ומעלה גם היבט קולוניאלי הנובע מן הרקע, סמטאות העיר העתיקה, המשמש בתמונה תפאורה מזרחית לגבריותם האשכנזית של הגנרלים משחרר/כובשי העיר העתיקה. מעל ראשיהם של השלושה מצוין מקום הצילום, שער האריות, וברור הערך הסמלי המיוחס ללוחמים שנכנסו לעיר העתיקה כ'אריות'. לבסוף, מתחת לתמונה מתנוססות חתימותיהם של הגנרלים. טקסט זה, החתימה, בדומה לטקסטים רבים פרי עטם של הלוחמים (מכתבים אל משפחה ובנות הזוג, שירים, יומנים ועוד), משרת מטרה אחת: יצירת דימוי של לוחמים האוחזים לא רק בסיפא אלא גם בספרא. זהו הדימוי הגברי המפוצל, ה-'double bind of masculinity' (מלכוד הגבריות) בלשונה של סוזן בורדרו. לפיו על הגבר להיות בו בזמן 'קצין וג'נטלמן' או 'ד"ר ג'קל ומיסטר הייד'.¹⁸

Everyday Masculinities in Heritage Tourism(s)', in: Annette Pritchard, Nigel Morgan, Irena Ateljevic and Chris Harris (eds.), *Tourism and Gender: Embodiment, Sensuality and Experience*, Wallingford 2007, pp. 262-272

Susan Bordo, *The Male Body: A New Look at Men in Public and in Private*, New York 1999. באתר האינטרנט מצוין שאחת ממטרות האתר היא ההנצחה של 'עיונונותיהם התרבותיים, האומנותיים והספרותיים' של החללים. ראו, www.givathatachmosht.org.il/about. בהקשר הציוני ראוי להזכיר שהדימוי הגברי הכפול הוא דימוי רווח וציבורי המתייחס לכוחו וגם למוחו (או למוחו וגם לכוחו) של הצבר: היהודי הישראלי.

אפשר לומר גם שחתימות הגנרלים וקישורם ללחימה מציינים תרבות של אירועים ממוגדרים של אלימות ממוסדת (מלחמה) שאותה מנציח האתר ומקדש בדומה לאתרי הנצחה לאומיים אחרים.¹⁹ עובדה זו, הנוגעת למוצגים הטקסטואליים הרבים באתר, נוגעת גם לספר המבקרים שבו מתבקשים המבקרים להשתתף בשיח ההנצחה הלאומי באמצעות פעולות הכתיבה והחתימה בו.

תמונה אופיינית נוספת מראה את האלוף עוזי נרקיס והרב הצבאי הראשי, האלוף שלמה גורן, חבוקים. לתמונה זו ערך סגולי שכן היא מדגימה בצורה מטונימית את החיבור של האורתודוקסיה היהודית בישראל עם הצבאיות הישראלית. כפי שהראו יעל ישי ואחרות, חיבור זה של מבנים פטריארכליים הוא רב השפעה.²⁰ הנקודה המרתקת עולה כאשר בוחנים את התמונה מקרוב. או אז נגלה כי היא למעשה הושחתה: סימן איקס (X) נחרט בנקודה שבה נושק הרב גורן את לחיו של האלוף נרקיס. אין לצד סימן האינסוס הסבר על סיבת ההשחתה, אך כפי שצוין, חלק מאוכלוסיית המבקרים והמבקרות באתר הוא יהודי חרדי, ומבטא בצורות שונות מחאה גלויה וישירה נגד האידאולוגיה הציונית המוצגת באתר (כולל כתיבה מחאתית, אנטי-ציונית, בספר המבקרים). בין שזהו מקורו של הסימן ובין שלא, האינסוס מבטא ביקורת על ביטוי הקירבה הפיזית בין הגברים (הומוסוציאליזם צבאי) ו/או בין המערכות הפטריארכליות שקירבה זו מממשת. הביקורת היא כמובן אקט ממוגדר כשלעצמו, המבטא אידאולוגיה מיגדרית-גברית מובהקת.

שתי תמונות אלה מדגימות, אף אם בקצרה, את אופיו המיגדרי של אתר ההנצחה ואת האידאולוגיה ההגמונית שהוא מקדם. אכן, כמעט אין באתר ייצוגים מיגדריים זולת גברים לוחמים. בתמונות הספורות שבהן נראות נשים דמויותיהן מצולמות מרחוק, ללא התקריבים הרומנטיים-ההרואיים המאפיינים את צילומי פניהם של הלוחמים הצעירים, והן מצויות לרוב ליד ילדים. מתמונות אלה עולה דימוי של נשים וילדים כתלכיד של אוכלוסיות חסרות אונים ופסיביות, הזקוקות להגנתם של הגברים-הלוחמים (וממילא עולה הטענה כי הגברים-הלוחמים מגנים עליהן). קבוצת הנשים והילדים אינה מופיעה במדים וכך היא מגלמת את 'העורף האזרחי', ההצדקה לקיומה של החזית והלחימה. בעזרת ייצוגיה של קבוצה זו, המובנית כקבוצה שולית, מובנית הזהות הגברית-ההגמונית באתר כאובייקט הנצחה. כפי שחזרה וציינה סינתיה אנלו בעבודותיה על הקשר שבין צבא, צבאיות ומיגדר, המלחמה ומרחביה הגבריים אינם מושתתים אך ורק על מודלים של גבריות, אלא גם על הבניה של

19 להרחבה בנושא זה ראו בחיבור העוסק באידאולוגיה לשונית באתר, אצל Chaim Noy, 'Writing Ideology: Hybrid Symbols in a Commemorative Visitor Book in Israel', *Journal of Linguistic Anthropology*, Vol. 18, No. 1 (2008), pp. 62-81. מעניין כי באתרי הנצחה שאינם אתרי הנצחה לאומיים, לעתים אין שיפוט מוסרי מקדים באשר לגברים המונצחים, ועל קהל המבקרים להחליט האם גברים אלה הנם 'גיבורים' או 'נבלים'.

20 יעל ישי, 'מיתוס ומציאות השוויון בין המינים: מעמד האישה בישראל', בתוך: משה ליסק וברוך קניפז (עורכים), *ישראל לקראת שנת אלפיים*, ירושלים 1996, עמ' 103-129.

אחרות מיגדרית בצורת התלכיד שהיא מכנה 'נשימוילדים' (womenandchildren).²¹ מושג זה מציין את הפער בין המרחבים המשפחתיים והציבוריים או בין העורף (הנשי) לחזית (הגברית), ואת חוסר האונים של נשים וילדים בסביבות שבהן מתקיימת לחימה בפועל, או בסביבות שהן אזרחיות לכאורה אך עברו תהליכי מיליטריזציה.

המשגה נוקבת נוספת המתייחסת להבניית שוליותן ואחרותן של נשים באתרי הנצחה, עולה מהערותיה של אנדריאה דבורקין. היא אמנם ידועה בביקורתה על פורנוגרפיה, אולם תשומת הלב שהפנתה לאלמות ממוגדרת ולפגיעה בנשים הייתה כרוכה בתהייה על ייצוגן של נשים במוסדות המנציחים מלחמה ואלמות. בעבודה על הדרת נשים מן הזיכרון הקולקטיבי באמצעות מניעת ייצוגן במוזיאון ההנצחה של קורבנות השואה בווינגטון, שואלת דבורקין, 'האם הזיכרון זכרי?'²² שאלה זו נשמעת בעברית טוב יותר מאשר באנגלית, ותרגומה מבליט את התשובה המצויה בגוף השאלה, שכן בחברות פטריארכליות ש מו ש ל הזכר הוא המממש את ההמשכיות בין עבר, הווה ועתיד. אין הכוונה כי הזכר היחיד הוא הזוכר, אלא המבנה/האידיאולוגיה: הזכריות, הפטריארכליות (History).²³

באחת מהתמונות הבודדות שבהן נראות נשים באתר מצולמות חנה סנש, חביבה רייך ולוחמים נוספים בתקופת אימוניהן בטרם היציאה לאירופה. התמונה בולטת לא רק משום שנראות בה נשים במדים, אלא משום שהיא התמונה היחידה באתר המבטאת הומור בהתייחסות המצולמת לעצם אקט הצילום/הנצחה: בתמונה מחווה סנש בידיה בתיאטרליות כלפי חברותיה וחבריה הלוחמים. בכך היא חורגת מהגישה הדומיננטית המבטאת את 'הרומנטיקה של הייצוג הגברי',²⁴ וחושפת בצורה רפלקסיבית (ולמעשה מופעית) את הבניית מושאי הנצחה הלאומיים ואת נוכחות סוכן ההנצחה.

ד. רישומים לאומיגדריים בספר המבקרים

מוזיאון ההנצחה הוא פנתיאון גברי-הרואי, המספק את הסביבה החומרית שבה מתקיימים מופעי הנצחה לאומיגדריים בכתיבה בספר המבקרים. בטרם אבחן רישומים אלה, יש להכיר מקרוב את אופן מסגורו הייחודי של הספר בתוך המוזיאון, המשפיע על תכליתו ככלי הנצחה. באופן טיפוסי מונחים ספרי המבקרים ביציאה מאתרים וכך הם מאפשרים למבקרים לחוות את דעתם על הביקור עם סיומו, ספר המבקרים בגבעת התחמושת מוצג עמוק בתוככי המוזיאון. הספר ממוקם באחד האולמות הפנימיים, ממש לפני

21 ראו, Cynthia H. Enloe, 'Womenandchildren: Making Feminist Sense of the Persian Gulf War', *The Village Voice*, No. 25 (1990), p.29

22 Andrea Dworkin, 'The US Holocaust Memorial Museum: Is Memory Male?' in: idem (ed.), *Life and Death*, New York 1997, pp. 240-250. (להלן: דבורקין, מוזיאון השואה).

23 לאחרונה, גופים פמיניסטיים אחדים שמו להם למטרה לנכס חזרה את הזיכרון הקולקטיבי בזירת ההנצחה הממוסדת. כך, למשל, 'זוכרות'. ראו, www.nakbainhebrew.org. ראו גם יעל גילעת, 'אמהות ולאומיות: קולן של נשים אמניות בשיח השכול וההנצחה', *ישראל*, חוב' 7 (2011), עמ' .

24 דבורקין, מוזיאון השואה, עמ' 242.

האולם האחרון שבו 'קיר הנופלים', במקום שבו קריין בעל קול נמוך מקריא ללא הרף ובהטעמה את שמות החללים ויחידותיהם הצבאיות. מיקום ייחודי זה של ספר המבקרים בתוך מרחב ההנצחה מועצם על ידי המתקן המרשים שבו מונח הספר (ראו תמונה 1). הספר ממוקם על לוח עץ עבה ומהודר, שהוא חלק ממתקן פלדה הכולל גליל גבוה. לצדו גליל כתום ועליו מצוי הספר. רצפת הפלדה גבוהה מעט מרצפת האבן של המוזיאון, כך שכל המבקרים החפצים לכתוב בספר או לקרוא בו עולים כדי לעשות כן. לצד המתקן ומעליו תלויים דגלים גדולים של המדינה, של הצבא, ושל העיר ירושלים. לבסוף, הספר עצמו הוא רחב, עבה ומהודר וכולל מאה דפים עשויים מקלף (לא מנייר) ועליהם מודפסים בקו אנכי ארבעה סמלים (בסדר יורד): הסמל של מדינת ישראל, הסמל של עיריית ירושלים, הסמל של צה"ל והסמל של אתר ההנצחה גבעת התחמושת.

מאופן מסגורו של הספר במרחב וצורתו המרשימה עולה שאף על פי שהספר מכונה 'ספר מבקרים' הוא משמש למעשה בתפקיד שונה למדי מכפי שמשמשים ספרי מבקרים אחרים. הספר אינו מזמין כתיבה רפלקסיבית המסכמת את הביקור באתר, אלא הוא מציין מימשק טעון בין המבקרות והמבקרים מכאן, לבין האתר (ועל דרך ההכללה גם המדינה עצמה) מכאן. מימשק זה הוא במה אסתטית ואידאולוגית המזמינה מופעים של מעורבות רגשית והשתתפות בפעולות של הנצחה צבאית-לאומית. מאחר שהספר גלוי ופתוח לכל המבקרים הרשאים לקרוא ולכתוב בו, הספר משמש סוכן המתווך בין מוצגים להופעות, וכל מה שנכתב בו הופך בו ברגע למוצג מוזיאוני גלוי ופומבי. זהו כוחו הטרונספורמטיבי של הספר.

מסגורו של הספר ותפקידו מגלמים היטב את הפוליטיקה של המיגדר באתרי הנצחה לאומיים. מסגורו ומעמדו הייחודיים יוצרים קישור ברור בין קריאה וכתיבה לבין פרקטיקות של קדושה ביהדות באמצעות הדהוד מעמד העלייה לתורה וקדושת הכתב והספר ביהדות. אמנם הקדושה שבה מדובר באתרי הנצחה לאומיים אינה קדושה דתית אלא קדושת הלאום והמולדת, אולם בין שזו קדושה דתית או קדושת 'הדת האזרחית' היא בעלת צביון מיגדרי בולט ומשעתקת בצורה סמלית טקסים פטריארכליים.²⁵

ה. 'במותם ציוו לנו את החיים': מופעים תקיניים

רוכם המכריע של הרישומים בספר המבקרים הם רישומים תקיניים (נורמטיביים), המבטאים הבנה ותמיכה באידאולוגיות הגלויות והסמויות שמאחורי האתר: האידאולוגיה הלאומית-צבאית הגלויה והאידאולוגיה המיגדרית-גברית הסמויה. רוב המבקרות והמבקרים הבוחרים לכתוב בספר מבינים שהוא משמש במה להבעת הזדהות לאומית-ציונית ולהשתתפות בשיח הצבאיות וההנצחה, ושעל ביטויי תמיכה אלה לקבל צורה אימיגדרית. אף כי הרישומים שונים זה מזה ואין בהם שניים זהים, אביא ככל זאת שלוש דוגמאות של רישומים תקיניים (נורמטיביים, ראו דוגמאות 1-3 להלן), ומפאת רוחב היריעה אדון רק בראשון בהרחבה. זאת במטרה לעמוד על צורתם של מופעי הנצחה תקיניים המבוצעים מעל במה זו, בטרם נבחן רישומים ממוגדרים ומחאתיים.

דוגמה 1

'במותם ציוו לנו את החיים'

זכות הנופלים האמיצים על

25 על גלגולה של הקדושה הטרנס-מורדרנית ב'דת האזרחית' הלאומית-מורדרנית עמד בצורה משכנעת הסוציולוג רוברט בלה. ראו, Robert N. Bellah, 'Civil Religion in America', *Daedalus*, Vol. 96, No. 1 (1967), pp. 1-21 Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yihya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, Berkeley 1983; עדית זרטל, *האומה והמוות*, אור יהודה 2002.

גבעת התחמושת אנו וילדינו יכולים
 לעמוד כאן ועכשיו בירושלים
 המאוחדת.
 קרושים הם אנשים אלה.
 משפחת מירון, עתלית, 19.10.2005

הרישום של משפחת מירון, המובא כאן בפורמט כתיבתו בספר, הוא תקני הן במבנה שלו, המורכב משלושה חלקים (מעין כותרת, גוף הרישום, וחתימה), והן בתוכנו. באשר לתוכן, הרישום מביע אהדה לנרטיב הציוני-צבאי שאותו מגולל האתר והזדהות עמו. ההיבט המופעי עולה מכך שהרישום משקף ו'מחזיר' לאתר את הנרטיב שהוא עצמו מספר, אולם כעת מנקודת המבט ופעולות הפקה של המבקרים (במקרה זה משפחת מירון). הכוח המופעי של הרישום נשען על העובדה שהוא מצטט את הנרטיב שמספר האתר ואת השיח הלאומי-צבאי המוצג בו. הממד החזרתי (או ה'ציטוטי', כלשונה של באטלר) הוא מרכיב חיוני ביצירת הכוח המופעי: 'כוחה המחייב של פעולת-הדיבור נשאב מן העתירה למוסכמה' או מן העתירה ל'מורשת הציטוט', כותבת באטלר.²⁶ ואכן, דוגמה 1 פותחת בציטוט ישיר של מימרה הלקוחה מן המאגר הלאומי של מימרות הנצחה ממלכתיות. ביטויים מעין זה שכיחים למדי בספר המבקרים, והם המגדירים את הרישומים כמופעים המתייחסים לשיח ההנצחתי-לאומי ופועלים במסגרתם. בין הציטוטים השכיחים ניתן למצוא את המימרות המוכרות: 'ירושלים של זהב', 'יהי זכרם ברוך', 'לשנה הבאה בירושלים', 'במותם ציוו לנו את החיים', 'איך נפלו גיבורים' ועוד. באמצעות הרישום מספרת משפחת מירון להנהלת האתר, כמו גם למבקרו, כי עיקרו של הנרטיב הציוני-צבאי המסופר באתר הוא בכך שקורבנות העבר ('הנופלים האמיצים') הם שאפשרו ('בזכות') את קיום החיים בהווה ('לעמוד כאן ועכשיו'). המבקרים מאששים את הנרטיב שמגולל האתר בכך שהם מבינים את הקשר ההדוק בבחינת זיקה סיבתית בין עבר להווה, וכך מצדיקים את קורבנות המלחמה ומהללים אותם. מאחר שגם ילדים מוזכרים ברישומים תקינים רבים, ההנצחה עולה לא כמעשה חד-פעמית המתייחס לאירוע מלחמתי יחיד שאירע בעבר, אלא לפעולות הנצחה רקורסיביות (חוזרות), המתייחסות גם לקורבנות מלחמות ההווה והעתיד אשר יאפשרו עתיד טוב ('לילדינו'). הרישומים התקינים מצטרפים למלאי הדיסקורסיבי-הנצחתי של ביטויי ההנצחה באתר, וממילא גם מעשירים ומערכנים אותו. רווח נוסף שיש לאתר מן הרישומים בספר המבקרים קשור בהון אותנטי, שכן הרישומים מבטאים את נקודת המבט של המבקרים, ומשום כך הם נתפסים כביטויים הנצחתיים-לאומיים ספונטניים (לא מתוכננים) ואתנטיים (לא ממוסדים). מנקודת מבט מיגדרית ראוי לשים לב כי, ראשית, רישום זה הוא מופע תקני בכך שהוא מחקה את אופן הייצוג המיגדרי הרווח באתר (ובאתרי הנצחה אחרים). הרישום מאדיר את

הגברים-לוחמים, חוזר על חיוניותם להגנת המולדת והעורף, ומבצר את ההון התרבותי שלו הם זכאים בשל גבריותם. הרישום אף קושר כתר דתי לראשם של הלוחמים ('קדושים'), וכך מוסיף הוד קדושה דתית להישגם. כל זאת ללא כל ביטוי מפורש המכיר בפוליטיקה המיגדרית באתר, או במילים אחרות, תוך שטוש תפקידה של האידאולוגיה הפטריארכלית. שנית, כרבע מן הרישומים בספר התומים בידי משפחות. אף כי ברור שלא כל בנות ובני המשפחה אוהזים בעט במהלך הכתיבה או מנסחים יחד את לשונה, הרישום מבטא מעין 'קול משפחתי' ומנכיח אגב כך את המבנה המשפחתי בבמה ממלכתית. כך שבדפיו הציבוריים של הספר המשפחה והמדינה משיקות זו לזו וחופפות זו את זו, ומפגש זה מוצג כמפגש שאינו מוגדר וממילא אינו בעייתי: המשפחה היא כעין 'קוקלטיב קטן' הדומה ומהווה חלק מהקולקטיב הגדול, הלאומי. כך, רישום תקני ולכאורה אי-מיגדרי כגון זה מאדיר בצורה בלתי מסומנת מודל של גבריות הרואית, תוך טענה לשילוב אורגני (פרימורדיאלי) של יחידת המשפחה בתוך יחידת הלאום.

דוגמאות נוספות (מס' 2-3, להלן) לרישומים תקינים הם בעלי מאפיינים דומים. דוגמה 2 מאזכרת בתמצית את סוגי השיח ההנצחתי והחינוכי שהאתר מנסה להנחיל למבקרים, ונמתח בה קשר בין המשפחות המבקרות באתר מכאן למשפחות השכולות מכאן. דוגמה 3 מתייחסת במפורש למאמצי ההנצחה ולשיח החינוכי באתר, וקושרת את ההקרבה בעבר לחיים בישראל בהווה. החתימה של רישום זה מדגישה גם היא את המבנה המשפחתי ואת העובדה כי הכותבות של הרישומים התקינים הן משפחות.

דוגמה 2

מרגש, כואב ומלמד הרבה.
לבנו עם המשפחות
משפ' דגן

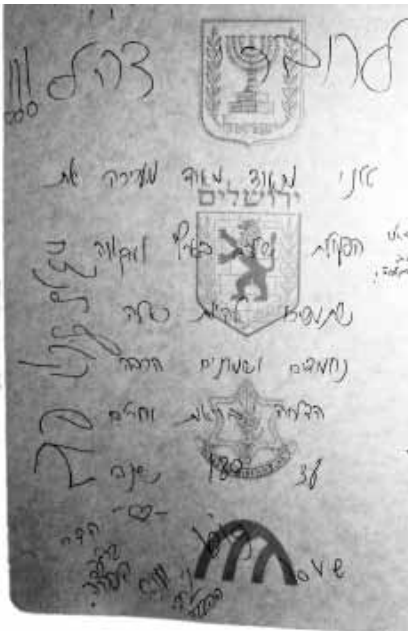
דוגמה 3

20/7/2005

המוזיאון חשוב מאוד כדי לציין לדורות
הצעירים שלא חיו את המלחמה ללמוד
להבין כמה חיים הוקרבו עבור הזכות
שלנו לחיות בשלווה ובשלום יחסי עם שכנינו
משפחות אביטן, אביטן, אביטן וביטן

ו. 'חיילי צה"ל – אני חולה עליכם, שרופה ומודה לכם': נשיות, גבריות ומופעי לאומיגדר לא-תקניים

בניגוד לרישומים התקניים, החוזרים ומאשרים את הנורמה המשולשת של צבאיות, לאומיות ופטריארכליות, רישומים שאינם תקניים מאתגרים נורמה זו או אחד מקודקודי השילוש. אלה הם אמנם מיעוט (פחות מחמישה אחוזים מכלל הרישומים), אולם אי אפשר לאמוד את ממדי נוכחותם והשפעתם בצורה כמותית בלבד, משום שהם כוללים ממדים תוכניים וחזותיים בולטים וחריגים. בשל כך רישומים היוצאים נגד הנרטיב הדומיננטי בולטים יותר מרישומים אחרים, גם אם מבחינה כמותית הם שכיחים הרבה פחות. הרישומים שנבחנו מיד מעלים אל פני השטח וחושפים את הפוליטיקה של המיגדר בהקשר ההנצחה הלאומית. הם עושים זאת בדרכים שונות, לעתים על ידי ביטויי מחאה מפורשים וחזותיים ולעתים על ידי תמיכה נלהבת באידאולוגיה הלאומית-צבאית שמקדם האתר תוך כדי הפגנה מוחצנת (לא 'שמורה' או 'ממלכתית') של ביטויים מיגדריים מן הסוג שמנסה השיח הפטריארכלי להסוות. כך בדוגמה הבאה (4, 8.6.2003, ראו תמונה 2):

דוגמה 4

לחברי צה"ל !!!

אני מאוד מאוד מעריכה את
הפעולות שלכם בארץ ומקווה
שתמשיכו להיות כאלה
נחמדים ושמחים הרבה
הצלחה בריאות וחיים
עד 180 שנה
-[לב]-
big love הדר ברדה הפצצה.
וענבל ברדה הפצצה

רישום זה מעלה אל פני השטח בצורה גלויה ומפורשת ייצוגים מיגדריים ממבנה העומק הנסתר של הרישומים. בדומה לרישומים בלתי תקניים נוספים, זוכים ייצוגים מיגדריים לביטויים דיסקורסיביים וגרפיים

מגוונים. ראשית, המבנה הרטורי הבסיסי של הרישום שונה מן המבנה המאפיין רישומים תקניים (ראו לעיל סעיף ה), משום שרישום זה מבטא פנייה ישירה אל חיילים חיים, לא אזכור עקיף של חיילים הרוגים. שוני זה הוא חיוני באשר ליצירה של מופע לא

תקני.²⁷ הרישום פותח בקריאה רבתי 'לחברי צה"ל!!!' המבטאת ומבססת יחס של קירבה חברתית-רגשית אל החיילים הלוחמים. אפשר לבקר את לשון הפנייה, השוגה לכאורה בהגדרת קטגוריית ההשתייכות למוסד הצבאי (חברים ולא חיילים, לוחמים, קצינים וכדומה), או את המיזוג הלשוני שבו היא כתובה, אך ניסוחה מאשש מחקרים המראים מזה זמן קיומו של שיח של פרסוניפיקציה של החיילים וקירבה רגשית רבה בינם לבין הספירה האזרחית (בינם לבין משפחותיהם, בין החזית לבין העורף וכולי).

שנית, תוכן הרישום מבטא הערכה חמה לחיילים המשרתים בצבא. תכונותיהם המוערכות של החיילים הן האקטיביות שלהם ('הפעולות שלכם'), ומצב רוחם המרומם והלכבי ('נחמדים ושמחים'). כותבות הרישום מבטאות הערכה עמוקה לחיילים הפעילים והשמחים, ומסיימות את הרישום באיחולים מקובלים – בריאות, הצלחה וחיים ארוכים. לאור העובדה כי רישומים תקינים מצטיינים ומהדהדים את השיח ואת האיכונוגרפיה ההנצחתיים, מעניין לבחון כיצד עושה זאת רישום זה. שני היבטים בולטים לעין: מחד גיסא הרישום אכן עוסק בצבא ובמובן זה הוא הולם את המקום שבו נכתב, אך מאידך גיסא ניכר כי הכותבות הפכו את היוצרות: מרומנטיקה של המוות (תנטוס) אל רומנטיקה של החיים והאהבה (ארוס). הדגשת השמחה וריבוי האיחולים משמשים כדי להפוך את המוות המונוכרומטי, שייצוגו ספוגים בקירות האתר, לארוטיקה צבעונית וליבידינלית. גם המספרים משתפים בהיפוך זה של תנטוס לארוס: בנות משפחת ברדה מאחלות '180 שנה', שאינו המספר המקובל באיחולים מעין אלה, אלא כפולה של המספר 18, שהוא גיל הגיוס לצבא (והסכום הגימטרי של אותיות המילה 'חי').

החתימה המסיימת את הרישום כוללת ציור (לב), שינוי שפה וציון שמותיהן וכינוייהן של הכותבות. גם בחלק זה אפשר לראות כיצד עושות הכותבות שימוש בנורמות מיגדריות של כתיבה בספר המבקרים, ובה בעת כיצד הן מאלתרות עליהן. איורים של סמלים המשתלבים בטקסט מילולי והמקשטים אותו הם שכיחים למדי בספר ומשקפים את העומס האיכונוגרפי האופייני לאתר זה ולאיתי הנצחה בכלל. כך נוהגות הכותבות, אולם הן נמנעו מלצייר את דגל המדינה או את סמלי היחידות הצבאיות וכלי הנשק (כמקובל), אלא ציירו לב. ציורים מעין אלה מאפיינים רישומים 'נשיים' העושים שימוש באיקונוגרפיה שונה מזו הגברית-ממלכתית. רוב הרישומים הממוגדרים החתומים בידי נשים כתובים בדיו צבעוני (לרוב בגוונים בהירים של אדום, ורוד וירוק), וכוללים ציורים של לבבות, של בלוניים ושל פרחים. לעתים קרובות הם מוקפים קווים מסולסלים (כדומה לעננים). קישוטים אלה, המשמשים להדגשת הרישומים ולסימון מיגדרם הנשי, מעידים כיצד נשים מאמצות סימבוליקה מיגדרית כדי לבטא קול הנצחתי 'נשי' מעל במה זו.

בדוגמה 4 ציור הלב מלווה במילים big love ומדגים חילוף כפול: מטקסט לציור ומעברית לאנגלית. זאת משום ש'תיירי מורשת' יהודים מחו"ל מרכיב לבקר באתר ולכתוב בספר, ורישומים רבים הם למעשה רבי-לשוניים (חילופי השפה השכיחים ביותר הם מאנגלית לעברית). אולם בעוד חילופי השפה התקניים מבטאים מעבר מאנגלית לשפת הקודש, תוך כתיבה בעברית של מילים כגון 'ירושלים', 'ארץ ישראל', 'חיילים' ו'משיח', בנות משפחת ברדה עוברות דווקא מעברית לאנגלית או משפת הקודש לכיטוי אפנתי ורומנטי.

לבסוף, בחתימת הרישום מצויה גם וריאציה מיגדרית על הנורמה של כתיבה הנצחתית. הכותבות אמנם חותמות את שמותיהן כמקובל, אולם הן מצרפות כינוי השאוב מעולם השיח המיגדרי והמיני ולא מעולם השיח הצבאי והלאומי. הכינוי 'פצצה' שבו בחרו לעצמן כנשים מעל במה זו מצוי בדיוק במרחב החפיפה שבין מיניות לצבאיות ובין גוף האישה לחומר הנפץ. כך מעלות בנות משפחת ברדה שוב ושוב אל פני השטח את המיגדר ואת המיניות הרוחשות בצורה מוסווית באתר, שאליהן הן מגיבות.²⁸

רישומים 'נשיים' דומים מאופיינים בפנייה ישירה לחיילים החיים ובהנחתו של הארוס באמצעים מילוליים וגרפיים. כך בשלוש הדוגמאות הבאות. הראשונה (כתובה בעט ארום): 'חיילי צה"ל / אני חולה עליכם / שרופה ומודה לכם / על העבודה שאתם משקיעים / בשביל הארץ שלנו / ברקת'; השנייה (כתובה בטוש וורוד זוהר ומוקפת בקו מסולסל): 'לצה"ל / כל הכבוד / עִנֵּיק / על הכל הכל הכל [...] / תזכרו תמיד שאנחנו / אוהבים אותכם / ה־מִרְיָן [ציור לב] – נעמי'; והשלישית (בטוש וורוד עם ציור סמיילי מתחת לסימני הקריאה): '17.5.2004 / I Love Israeli / Soldiers!! / Thankx for / the hard work / you do! / Naomi / USA'. רישומים אלה, המנכיחים נשים ונשיות במרחבים הנצחתיים, מזכירים את דבריה של אורלי לובין: 'בהחלפתו את נרטיב המוות [...] נרטיב התשובה ממקם את הגוף מעל ולא מתחת (לאדמה), מתיק את האלימות (משדה הקרב לקרב בין המינים, וכך יוצר מטפוריזציה ודה־פוליטיזציה כללית של אלימות), ומשתיק את איום המוות, הפציעה והכאב'.²⁹

רישומים בלתי תקינים כגון אלה חושפים את האידאולוגיה המיגדרית המוסווית באתר באמצעות הסבת הרומנטיקה של המוות לרומנטיקה של חיים ומיניות. בהנחת הפן המיגדרי והמיני (ההטרוסקסואלי) של המנציחות ובהבלטתו מונחת ממילא גם זהותם המיגדרית (והמינית) של החיילים, שהם הממוענים של הרישום. בפרפרזה על המושג 'מיליטריזם

28 אפרופו רישומים מחאתיים, בתמונה 2 אפשר לראות רישום נוסף משמאלו של הרישום שבחנתי. רישום זה כתוב בצורה מאונכת ובעט כחול, ולשונו – 'גוש קטיף לנצח'. הרישום נכתב זמן קצר לאחר ביצועה של תכנית ההתנתקות מרצועת עזה.

29 ראו, Orly Lubin, "Gone to Soldiers": Feminism and the Military in Israel', *The Journal of Israeli History*, Vol. 21, No. 1&2 (2002), pp. 164-192 (להלן: לובין, הלכה לחיילים). אפשר להוסיף שמבחינה סמלית כינויי האהבה המופיעים, כגון 'חולה', 'שרופה', 'מתה' וכולי, ממקמים גם הם את האישה כנוקדת לשמירתו, להגנתו ולטיפולו של הגבר.

קוגניטיביי' שהציע ברוך קימרלינג,³⁰ נראה שהכותבות מייצרות מופע של 'מיליטריזם אמוציונלי': הן מבטאות בגלוי ובמפורש את 'אהבת הצבא(י)' בצורת חיבה וכמיהה נשית אל גברים/גבריות במדים. פניות נוספות מהסוג הרומנטי מדגישות נקודת מבט זו וכוללות ביטויים כגון 'לצה"ל היקרים', 'לצה"ל החמודים', 'לחיילים המדהימים', 'באהבה והערכה', ועוד.

ז. 'ימותו כל הצנפים!!!': מופעי מחאה גברית

קבוצה נוספת של רישומים לא תקינים החושפים את הפוליטיקה המיגדרית של פעולות ההנצחה היא מופעים של גבריות מחאתית. בדומה לרישומים שבחנו למעלה, הכוונה לרישומים המבטאים מתח ולעתים ניגוד מפורש וחזיתי לתפיסות המיגדריות של האתר, ו/או לאופני הצגתן הגלויים או הסמויים. המושגים 'גבריות מחאתית' או 'גבריות מתנגדת'³¹ מתייחסים לכך שברישיומים אלה הפוליטיקה של המיגדר עולה אל פני השטח סביב מתחים בין סוגים של גבריות או גברויות. כפי שניסחה זאת ריווין קונל, 'בתוך הגבריות פועלת פוליטיקה של מגדר'.³² כך שבניגוד לתפיסה המקובלת, הגבריות אינה מונוליתית ובנויה כמערכת מידרגית (היררכית) של כוח והון ממשיים וסמליים, המצטלבת עם מערכות אחרות של כוח ומשמעות.

הדוגמה הראשונה היא רישום קצר בן שלוש מילים בלבד (בתוספת שלושה סימני קריאה): ב י ט ו ן ה י ה פ ה !!! הרישום מוקף בעיגול וכתוב בכתב גדול מאוד וילדי, ממלא כמעט את כל שטחו של העמוד בספר המבקרים. בכך הוא מזכיר גרפיטי. רישום קצר זה מפר את הנורמה של הכתיבה בספר הן מבחינה גרפית והן מבחינת תוכנו ומבנה המבע שלו: גודלו מופרז ותוכנו אינו הולם את הבמה הממלכתית-הנצחתית שבה נכתב. אולם בעוד סטייתו של רישום זה מן התקן ברורה, מעניין לבחון כיצד הוא משיגה אפקט מחאתי דווקא מתוך התייחסות לשיח ההנצחה ולמופעי האחרים בספר המבקרים. קודם כול גודלו של הרישום מנופח, אולם כפי שצוין לעיל, השימוש בכלים איקונוגרפיים שכיח מאוד באתר ובדפי ספר המבקרים. זאת ועוד, הרישום אינו כולל חתימה מסודרת ונפרדת כצפוי, אולם שם הכותב מופיע בגוף המובאה. כך שמבחינות אלה הרישום אמנם מבטא גיוון, אולם הוא קשור בצורות המבע התקניות ומאלתר עליהן. מחברו של הרישום מצוין בשם משפחה מרוקני, המהדהד בסביבה זו ומייצר בה מופעי הנכחה מזרחיים במרחבים אשכנזיים-הגמוניים. דוגמה ידועה היא הגרפיטי 'ברוך ג'מילי', אשר נכתב במלחמת 1948 על משאבת המים בשער הגיא, ואשר ייצג את החלפתו של הפלשתיני

30 Baruch Kimmerling, 'Patterns of Militarism in Israel', *European Journal of Sociology*, ראו Vol. 34 (1993), pp. 196-223

31 אורנה ששון-ילוי, 'גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול', *סוציולוגיה ישראלית*, כרך ה, חוב' 1 (2003), עמ' 75-120.

32 ריווין קונל, *גבריות*, חיפה 2009, עמ' 61.

בערביי־היהודי כ'אחר' של החברה הישראלית.³³ ייתכן שקיים רצף מחאתי בין 'ברוך ג'מילי' ל'ביטון היה פה!!!', שהם ביטויים גרפיים/גרפיטיים של ניסיונות לחדור את קיר ההשתקה ולהנכיח קול גברי־מזרחי באתרים החוגגים את האיחוד ההגמוני של צבאיות/גבריות (כוח) מכאן ואשכנזיות (סטטוס חברתי) מכאן. אינני טוען כי כל שם משפחה מזרחי החתום בספר הוא ביטוי מחאתי, אלא שההתרסה שהרישום מבטא בצורת רישומו קשורה בשיוך האתני של מחברה. הרישום הוא תזכורת לכך שנקודת ההשקה ההנצחתית בין המערכת הלאומית למערכת הצבאית תורמת לשימור הפערים וההדרות המיגדריות והאתנו־מעמדיות בעולם הגברים. בעוד הגנרלים המוצגים באתר הם אשכנזים, בין החללים מצויים שמות משפחה מזרחיים רבים (כארבעים אחוז מן הנופלים בקרבות על ירושלים במלחמת 1967). כך שהמופע ההנצחתי־גברי 'ביטון היה פה!!!' אינו מתייחס לביטון פרטי מסוים, אלא באופן סמלי גם ל'ביטונים' נוספים שקדמו לכותב הרישום, אשר 'היו פה', ובהם כאלה שהשתתפו ונהרגו כגברים.³⁴

הדוגמה השנייה למופע מחאה גברי היא מפורשת וישירה (דוגמה 5, ראו תמונה 3).

דוגמה 5

גולני כבוד!

[ציור של עץ]

ימותו כל הצנפים!!!

[ציור של נחש ועליו X]

[ציור של ארבע עקבות]

הייתי פה...

דוגמה זו ממחישה מחאה

גברית ואתנית, ובהשוואה

לדוגמה הקודמת זוהי מחאה בוטה ומורכבת יותר, המבטאת הכרה מפורשת או התרסה. הרישום מפנה את תשומת לב הקוראים לכך שאתר ההנצחה הממלכתי אינו חוגג רק את 'שחרור' ו'איחוד' הברירה, אלא גם את העובדה כי זהו הישגה של חטיבת הצנחנים. חטיבה זו מזוהה עם הישגי וכיבושי העבר ועם ההגמוניה הגברית־אשכנזית. נקודה זו קשורה בכך שבצבא ובתוך המערך הקרבי מתקיים מאבק סמלי על הגמוניה גברית. מצד אחד מצוי

33 יהודה שנהב, היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל־אביב 2003. לכתובת הזפת של ברוך ג'מילי היו חיקויים וציטוטים רבים, והיא חדרה לזיכרון הקולקטיבי גם בשל שירו של שלמה ארצי, 'הבלדה על ברוך ג'מילי'.

34 המשפט המזוהה ביותר עם ההילה הגברית של הלחימה על גבעת התחמושת (המשפט מופיע בפזמון 'גבעת התחמושת'): 'אני לא יודע למה קיבלתי צל"ש, בסך הכל רציתי לחזור הביתה בשלום'. במקור אמר אותו דוד שלום, לוחם ממוצא עיראקי.

מודל הלוחם, שאותו מגלם הצנחן המזוהה באופן היסטורי עם המימסד ועם ההון הסמלי הקשור בהישגים הרואיים, ומצד שני לוחם גולני, המזוהה עם מודל מחאתי, הזוכה בשנים האחרונות להדר ציבורי של גבר-לוחם 'שאינו בוכה'. המודל הצבאי של הצנחן משלב גם מידה של מוסריות ('טוהר הנשק'), שהיא ביטוי של נאורות, בעוד המודל הגברי המתייחס ללוחמים בחטיבת גולני מיוצג על ידי דמותו המחוספסת של הישראלי המכוער.³⁵

רישום זה מציג, אם כן, מופע מחאתי בוטה המעלה על נס מודל גברי חלופי למודל ההגמוני המוצג/מונצח באתר. תוכנה של המחאה הוא אקט של ביטול אלים של סמל חטיבת הצנחנים (נחש אדום), הנעשה בצורת מחיקה כפולה: דיסקורסיבית (מילולית) ואיקונית, לטובת ההנכחה הכפולה, גם היא דיסקורסיבית ואיקונית, של חטיבת גולני (עץ ירוק עם שורשים). בדומה למחאה המזרחית במילותיו של ביטון, גם כאן ההתכתבות עם הנושא העדתי-מיגדרי חושפת את המתח, את הריבוד ואת ההדרה שמנציח האתר בצורה מוסווית. בדומה למחאות הקודמות, מחאה מסוג זה פועלת פעולה כפולה בכך שהיא מציגה הדים של 'סיפור-נגד' (counter-narrative) שאינו הגמוני, ובתוך כך מעלה אל פני השטח את קיומה ואת פעולתה של פוליטיקה של מיגדר בתוך הגבריות.

רישומים נוספים המעלים אל פני השטח הדיסקורסיבי את הפוליטיקה של המיגדר בעולמם של גברים עושים זאת בטון מחאתי פחות או ללא ביטויי מחאה כלל. באחד הרישומים כתוב (בכתב מודגש) 'איפה גולני?', במקום לציין אהדה לנרטיב הצבאי-ציוני. רישום לא תקני זה מעלה פקפוק באשר לפרויקט ההנצחה בגבעת התחמושת ולמהימנותו, בכך שהוא רומז להיעדרות או להעלמה לא רק של חטיבת חי"ר מסוימת, אלא גם של סוג של גבריות המזוהה עמה. ברישום אחר, החתום במילים 'עורב גולני', נכתב: 'לא כבשנו את ירושלים, אך היא תמיד בליבנו'. רישום זה אינו מוחה אלא להפך, מתנצל. אולם בעת שהכותבים מבטאים הכרה בהון הסמלי יקר הערך שבו זכתה חטיבת הצנחנים בעת כיבוש ירושלים, הם ממילא גם מאשרים וחושפים את עובדת קיומו של מידרג גברויות, ואת העובדה כי לאתר ההנצחה יש תפקיד במערך של סמלים ושל ייצוגים אתנו-מעמדיים של מודלים צבאיים של גבריות בישראל. ברישום סתום מעט נוסף כתוב, לצד מס' הגדוד, גודד הנדסה קרבית, בתוך ריבוע: 'כולנו שווים'. ביטוי זה מתייחס גם הוא למידרג הגברויות בצבא ולהון המיגדרי שהאתר שומר לחטיבת הצנחנים.

35 אור ספיבק, גולני של מי, ירושלים 2001, עמ' 196-197. מבחינה היסטורית חל היפוך מעניין, שכן במקורה הייתה חטיבת גולני חטיבתם של בני הקיבוצים מהעמקים הצפוניים במסגרת ההגנה. רק לאחר 1948, עת פורקו רוב החטיבות הסדירות של ה'הגנה', נותרה חטיבת גולני המסגרת שקלטה את בני העליות של שנות החמישים. עד אמצע שנות החמישים הייתה דמותו ההרואית של הצנחן שם נרדף לנפל.

ה. כותבות-נעלמות: השתתפות נשים בהנצחה

עד כה קראנו רישומים תקינים המשעתקים ומאששים את האידיאולוגיה הלאומיגדרית באתר, ורישומים שאינם תקינים החושפים אותה – כל זאת באמצעות ניתוח שיח וניתוח חזותי. אולם שיטת המחקר האתנוגרפית מאפשרת ניתוח מיגדרי המתייחס גם לפעולות ההשתתפות עצמן, לרגעי הניסוח והכתיבה של הרישומים בספר. התצפית על פעולות ההשתתפות מאפשרת להסיק לא רק על יחסי מיגדר מתוך הרישומים הכתובים והמאוירים, אלא גם לצפות ולראות כיצד נשים וגברים 'עושים הנצחה' בפועל. העובדה הפשוטה העולה מתצפיות אלה היא כי בלמעלה משמונים אחוז מן המקרים שבהם נכתבו רישומים שלא סומנו מפורשות מבחינה מיגדרית (כגון הרישום של משפחת מירון, לעיל), היו אלה נשים אשר כתבו אותם, לרוב אמהות. בחלק זה אדון בשתי דוגמאות אתנוגרפיות של פעולות ניסוח והפקה של מופע הנצחה על כמת ספר המבקרים, שהוא כך נראה, בעיקר ספר המבקרות.

דוגמה 6

תן לשים ת'ראש על דיונה

תן למוזות קצת לרעוב

תן לנוח על כל שער

תן את הכבוד ל...

צה"ל!!

אוראל. א.

5.11.08

בהגיעי לאולם ספר המבקרים בבוקר ה-5 בנובמבר 2008, נכחו באולם כמה עשרות למידי שכבה י"א בבית ספר במרכז הארץ; אחדים מהם עלעלו בדפי הספר. בהדרגה עברו

רובם לאולם סמוך לצפות בסרט, ונשארו שתי תלמידות ותלמיד; לאחר שאחת מהן הלכה נשארו רק התלמיד והתלמידה. הבחור חיפש כלי כתיבה לצד הספר ולא מצא. הוא פנה אלי ושאל אם יש לי עט. נתתי לו את העט שהיה ברשותי, והוא הניח אותו על הדף ורכן כמתכוונן לכתוב. רגע לפני שהחל בכתיבה הרים את העט מהדף והציע אותו לבת כיתתו שעמדה מימינו, ואמר: 'את כותבת יפה יותר'. הבחורה לקחה את העט בידה הימנית והחלה רושמת את המילים שהבחור הכתיב. אלה הן שלוש השורות הראשונות של הרישום, הלקוחות

מפזמון מוכר.³⁶ לפני כתיבת השורה הרביעית עצר הבחור לרגע והורה לבחורה: 'עכשיו בגדול', ולאחר שהבחורה סיימה את כתיבת המשפט ('תן את הכבוד לצה"ל'), הבחור לקח את העט בחזרה לידי וחתם את שמו ואת התאריך בתחתית הרישום, כמקובל. לאחר מכן הוא השיב לי את העט ושניהם יצאו מן האולם לראות את הסרט באולם הסמוך.

בחנית הטקסט של הרישום אינה מאפשרת לקבל את מלוא התמונה המתארת את היחסים בין מיגדר למופעי הנצחה, שכן רגעי כתיבת הרישומים אינם בהכרח גלויים וציבוריים. אלה רגעים אינטימיים ובני חלוף שאלמלא תועדו בתצפית לא היה נשמרים. רגעים אלה מתרחשים מאחורי הקלעים של במות ציבוריות (כגון ספר המבקרים), ובהם ממומשים יחסי מיגדר. כך עולה מתצפית זו: בטרם התחיל הבחור לכתוב הוא אמר לבת כיתתו שהיא 'כותבת יפה יותר' (ממנו). זהו משפט מפתח, משום שהוא מספק את ההסבר שבגללו הבחור העדיף להימנע מלכתוב בעצמו והעביר את 'כלי ההנצחה' (העט) לבת כיתתו. מאחר שהבחור ידע קרוא וכתוב וכתב ידו אינו בלתי קריא (כפי שעולה מהחתימה), נראה שהטענה 'את כותבת יפה יותר' לא קשורה ביכולת להפיק טקסט, אלא בתפקידים מיגדריים הקושרים נשים לפעולות כתיבה וקריאה (אוריינות). בפרט מצויה כאן ההכרה שהמדובר בממה אסתטית, ושהיכולת שלו כגבר להפיק רישום ראוי על במה זו נופלת מזו של בת כיתתו. על כן הביטוי 'כותבת יפה' אינו מתייחס לשאלה אוריינית פשוטה, אלא לכך שכאישה הבחורה קומפלטנטית יותר במילוי המטרה ההנצחתית שהציב לעצמו. בדומה לנשים המשתתפות בפרקטיקות לאומיות אחרות – מפריין ולידה ועד השתתפות סמלית בטקסים – ל'כתב היפה' יש ערך ייצוגי וציבורי, והוא מממש את השתתפותה (הנסתרת) של האישה בפרויקט הלאומי. הבחורה בדוגמה זו אינה מתמרמרת או מתנגדת לבקשה, ונראה שהיא מסכימה עם הטענה החבויה באופן מובן מאליו.

כדאי לשים לב שבמהלך הכתיבה תפקד הבחור כמנסח הבלעדי של הטקסט, ולא שיתף את חברתו לכיתה או התייעץ אתה בשאלת הניסוח. אדרבה, הוא הכתיב לא רק את תוכן הדברים אלא גם את צורתם. חלוקת התפקידים המיגדריים ברורה. במושגים שהציע גופמן הבחור הוא ה'מחבר' (author) המנסח את הטקסט והאחראי לתכנון, ואילו האישה מתפקדת כמנפישת (animator), מעין 'מכונת כתיבה', ותפקידה קשור בהפקה הפיזית של הטקסט.³⁷ אולם ברור שמדובר בהפקה משותפת ומתואמת של השניים. הדוגמה הטובה ביותר לכך היא כאשר הבחור ביקש כי את השורה הרביעית היא תכתוב בכתב גדול יותר ('עכשיו בגדול'). הבחורה, שהבינה את הבקשה, לא רק הגדילה את האותיות אלא גם סגננה ועיטרה את השורה בצורה המבחינה בינה ובין השורות שלפניה או אחריה בכמה ממדים. היא הבינה מה דורש המחבר-גבר, ונוסף על הגדלת הכתב היא היטתה את האותיות והוסיפה

36 גירסה זו של הפזמון (אשר כתב אותו אסי דיין והלחין אותו נפלי אלטר בשנת 1976) אינה מדויקת. הגירסה המדויקת היא: 'תן לשים ת'ראש על דיונה / תן למוות קצת לרעום / תן לנוח על כל שעל / תן את הכבוד לצה"ל'.

שלוש נקודות וסימני קריאה חגיגיים. במילים אחרות, בת הזוג להפקת המופע מכירה את תפקידה המיגרדי בפרויקט הנצחה הקטן המתועד באתנוגרפיה, ויודעת כיצד למלא את תפקידה על הצד הטוב ביותר. רק בזכות ההכרה והידיעה ההדדית של התפקידים המיגרדיים יכולים המחבר והמנפיש להפיק במשותף רישום הנצחתי ראוי בתכנון ובצורתו. במקרה אחר, משפחה של שלושה נכנסה לאולם. ההורים נראו בשנות הארבעים המאוחרות והבת בגיל העשרה. האב, בידו מצלמת וידאו, הלך ראשון, כמה מטרים לפני אשתו ובתו שהלכו ביחד אחריו. הוא עצר לרגע ליד הספר, עלעל בו בחוסר עניין והמשיך לאולם הבא. אשתו נעצרה ליד הספר ועלעלה בו. היא החליפה כמה מילים לא ברורות עם הבת. האישה הרימה את ראשה, קראה לבן זוגה ושאלה אם יש לו כלי כתיבה. הוא ענה בסתמיות שאין לו, ואז היא פנתה אלי וביקשה כלי כתיבה ואני נתתי (שוב) את העט שלי. היא התחילה לכתוב בספר תוך החלפת מילים קצרות עם בתה. כשבן זוגה ראה שהיא כותבת בספר הוא פנה אחורה וחזר אל המקום שבו הן עמדו ליד הספר ובחן את מה שהיא כותבת. כך הם עמדו: האם במרכז כתבה, משמאלה בן זוגה ומימינה בתה. כאשר האם סיימה לכתוב היא הרימה את המבט אל בן זוגה, חייכה קצרות בתוספת מעין קריצה ואמרה לו כמה מילים שלא הצלחתי לשמוע, ואז השיבה לי את העט. היא כתבה בספר: 'שלא נדע עוד / מלחמות ולא עוד / שבויי מלחמה והרוגים / אמן. / ב ט י ט ו'.

הרישום הוא תקני לא רק בגלל תוכנו, אלא גם מפני שהוא חתום בידי משפחה, ומעלה כך את הזיקה שהוזכרה בין מוסדות המשפחה והמדינה. האם לא חתמה את שמה והרישום המשפחתי אינו ממוגדר ככזו. אולם התצפית מאפשרת לראות כי, כאמור, רוב הרישומים המשפחתיים הם למעשה פרי יוזמה והפקה של האמהות. אף כי לא ברור מה אמרה האם לאב לאחר שסיימה לכתוב, נראה שהמחווה שלה התייחסה למעשה הכתיבה ולהקשר המשפחתי.

ט. סיכום

במבוא ציינתי כי מביקורות פמיניסטיות על אידאולוגיות ופרקטיקות לאומיות עלה כי 'פרויקטים לאומיים הם בו בזמן פרויקטים מגדריים', וכי לאומיות היא צורה היסטורית של ביטוי כוחה של ההגמוניה הפטריארכלית.³⁸ לכן על המחקר לחשוף את מנגנוני הסוואת המיגדר בפרויקטים לאומיים, ולבחון את הקשר בין הפוליטיקה של המיגדר (והמיניות) לפוליטיקה של הלאומיות. במאמר זה ביקשתי לעשות כן על ידי ניתוח מופעי השתתפות דיסקורסיביים-חזותיים בספר מבקרים באתר הנצחה לאומי בישראל.

הניתוח של הרישומים בספר המבקרים מראה כי הספר אכן מתפקד כמימשק אידאולוגי המזמין השתתפות בפרקטיקות של הנצחה לאומית, תוך שהוא מתפקד כמימשק בין היחיד או היחידה לקולקטיב, ובין הפרטי ללאומי-פוליטי. הספר יוצר הגברה של קולות הכותבות והכותבים בו, ובדומה לאמצעי תקשורת אחרים, מאפשר המרה ממרחב הפרט למרחב

הקולקטיב הממלכתי. המרה זו היא פעולה מיגדרית ביסודה. היא מכוננת את החלוקה הדיכוטומית בין הפרט לכלל, וכפי שהראו הרישומים היא גם שומרת על כך שרוב הכותבות תהיינה מודרות בנשיותן מן המופעים התקניים בספר ובאופן רחב יותר מייצוג תקני בזירות ממלכתיות.³⁹ במובן זה מבטא האתר תפיסות פרימורדיאליות ביחס לקשר שבין נשים, משפחה ומדינה. ניתוח המימצאים מגלה שעל הנשים לשלם מחיר כדי להיות – להיראות כנשים – על במות ממלכתיות, וכי לעתים תכופות המודל של 'האישה הרפובליקנית', המתפקדת כאם וכמאהבת לחיילים וללאום – הוא המפתח לנראות.⁴⁰

הרישומים בספר מדגימים גם את האסתטיקה של פעולות השתתפות טקסית בהנצחה לאומית, וכיצד טקסטים (מילים) משולבים במערכים סמליים (דגלים, סמלי צבא ועוד) למארג חזותי של השתתפות ותמיכה (כך ברוב המקרים) באידאולוגיה הלאומית. כך מכיל הספר מאגר מתחדש של מבעי הזדהות המבטאים שעתוק של טקסט וסימבוליקה לאומית. שיטת המחקר האתנוגרפית אפשרה נקודת מבט מקורית ה'עוקפת' את אופן הפעולה של הספר – המציג את המופעים ומסתיר את רגעי המחזותם. ההבדל בין קידמת הבמה הממלכתית לבין אחוריה הוא ההבדל בין התוצר, שהוא מוצג ציבורי, לבין ההתרחשות, שהיא תהליכית ואינטימית. ההצצה אל 'מאחורי הקלעים' של הספר הראתה כי נשים הן הניצבות העיקריות בהצגה ששמה הנצחה לאומית: הן משחקות ומשתתפות אך לרוב ללא גילוי זהותן כנשים, והן עושות זאת בתוקף התפקידים המסורתיים במסגרות מוסדיות (משפחה, בית ספר). במילים אחרות, התצפית אפשרה להיווכח בכך שעל רוב נשים נאכפות נורמות מיגדריות של הפקה והשתתפות בשיח הלאומי ברגעים המוצנעים של ניסוח הרישומים וכתבתם. אכיפה זו מתרחשת בתוך ומתוך הקשרים פדגוגיים, שכן מוזיאונים ואתרי הנצחה לאומיים ממוסגרים על ידי המדינה ומוסדותיה כאתרים חינוכיים. כך גם באתר גבעת התחמושת, הכולל ספרייה ו'מרכז למידה'. נקודה זו עולה גם בתצפיות המראות כיצד מסבירות אמהות לילדיהן מה עליהם לכתוב בספר וכיצד לעשות זאת ('אל תכתוב "נהנית"', זה לא מכובד. תכתוב "התרשמת"'), וכך עושות גם מורות לתלמידיהן ומדריכות ומדריכים לחברי הקבוצות שבהדרכתם. כך שמעל ומעבר להפקת התוצרים המופיעים, האקט ההשתתפותי מציע הזדמנות לסוציאליזציה לאומיגדרית (ואתגר-מעמדית), המדחיקה את הפוליטיקה של המיגדר במובנה הרחב מן השיח הלאומי והוראת מודלים רפובליקניים של אזרחות.

באשר למקומן של נשים ולתפקידן בתרבות ההנצחה הלאומית בהקשר הציוני ומעבר לו עולה כי בהיותן ה'אחר' של הפטריארכיה הנשים מסמנות אותו 'כאדון של עולם ה'ייצוג'.⁴¹

39 יובל דייוויס, מיגדר, עמ' 80.

40 Michael Feige, 'Do not Weep Rachel: Fundamentalism, Commemoration and Gender in a West Bank Settlement', *The Journal of Israeli History*, Vol. 21, No. 1&2 (2002), pp. 119-138

41 לובין, הלכה לחיילים, עמ' 184.

מהשתתפות גופנית מגויסת לפרויקט הפיריון הלאומי, דרך 'חינוך הבנים' ומסירתם לשיירות בצבא, ועד השתתפותן בהנצחתם (ציינתי בראשית המאמר כי אתר ההנצחה הוקם בידי משפחות שכולות), נשים – אמהות ומאהבות, מקוננות ומסגנות, מתגעגעות וחושקות, הן הניצבות במערכה המופעית הלאומית, על ביטוייה ובמותיה. נשים הן החומר המחבר והמחזיק את המערכות הפטריארכליות, ולכן, כפי שציינה לובין, 'על גופן להימצא בו זמנית בכמה מקומות'.⁴²

עם זאת הספר מאפשר להיווכח לא רק בפעולת ההגמוניה המוסדית, אלא גם במחאה המתאפשרת על ידי השתתפויות ספונטניות של מבקרות ומבקרים. משום שהוא מוצג אינטראקטיבי (בשונה מרוב המוצגים באתר), אפשרויות הפיקוח עליו מוגבלות ואפשרויות ההבעה שלו נרחבות. משום כך הספר אינו מוסר את האידאולוגיה הלאומיגדרית של האתר בצורה אבסולוטית ויש בו פוליפוניה: ריבוי קולות ומבעים המזכירים את השוק של מיכאיל בחטיין.⁴³ כאשר לגילויי המחאה, המדובר בראש ובראשונה בחשיפת היבטים מיגדריים מוסוים, ובהנכחת העובדה כי אתר הנצחה זה (כמו גם אתרים דומים אחרים) הוא סוכן מיגדרי המנציח למעשה מודל של גבריות הגמונית. ניתוח הרישומים הכתובים בדפי הספר אפשר את 'שמיעת' הפוליטיקה של המיגדר באתר על רקע הדפים ההדורים והממלכתיים. בחינת הרישומים הלא תקינים הראתה כי זהויות הן אכן מורכבות, ו'רגעי ההצהרה' הלאומיגדריים מכוננים תמיד גם על ידי הצטלבויות של הזדהויות אתנו-מעמדיות ואחרות. ממילא נחשף הניסיון הטהרני לטשטש את עוברת מורכבותן (ומרוכבותן) – היותן מרובות) של זהויות לאומיות, והצגתן כזהויות מונוליתיות.

זאת ועוד, בחינת המופעים הלאומיגדריים הלא-תקינים אפשרה גם להיווכח כיצד אוכלוסיות פריפריאליות ומוחלשות הפוקדות את האתר לא מושקות בו ואף מביעות באופן אקטיבי ואסרטיבי את קולן בשיח ההנצחה הלאומית. כך, למשל, כמה מהרישומים אשר נכתבו על ידי נשים מבטאים תשוקה ומיניות (למשל בנות משפחת ברדה בדוגמה 4), או לעתים מחוות צנועות יותר, שאינן עולות על הכתב אולם מבטאות סוג של מרחק מהתפקיד ההנצחתי הרשמי (כגון הקריצה של גברת בטיטו מיד לאחר כתיבת הרישום). מבעים אלה הם בעלי ממד אסתטי בולט, ומציעים לא רק טקסטים מחאתיים אלא גם סימבוליקה חזותית שונה (מסימני איקס המוחקים סמלים ממלכתיים או הגמוניים ללכבות ובלונים רומנטיים). אלה ואלה מצטרפים לאסתטיקה מחאתית הבולטת בכך שהיא אלטרנטיבית לאסתטיקה הלאומית והממלכתית. מופעים נשיים אלה, וכן מופעי המחאה של גברויות לא-הגמוניות מציעים פרקטיקות של התנגדות, של התרסה ושל אישור עצמי, ומעידים על כן – בדומה לרעיונותיו של הומי באבא – שלאומיות היא מערכת דינמית, מורכבת, מרובדת ורווית מתחים.

42 שם, עמ' 169.

43 Mikhail M. Bakhtin, *Rabelais and his World*, Cambridge, Mass. 1968